

2. ONTSTAANSGESCHIEDENIS

2.1 Inleiding

In onderstaande tekst wordt in hoofdlijnen de bewoningsgeschiedenis van Schagen uiteengezet. Het verhaal kan de suggestie wekken dat de ontwikkeling van de stad bekend is. Echter niets is minder waar. Tot op heden zijn nog veel vragen onbeantwoord aangaande de geschiedenis van Schagen.

2.2 Algemene ontstaansgeschiedenis

Geologie

De bewoningsgeschiedenis van de gemeente Schagen hangt nauw samen met de landschappelijke ontwikkeling van het Noord-Hollandse kustgebied in met name de afgelopen 7000 jaar. De sturende factor daarbij vormde de stijging van de zeespiegel door het afsmelten van een deel van de landijskappen van onder andere Scandinavië en Noord-Amerika na de laatste ijstijd (Weichselien). Bovendien daalde het land. Als gevolg van dit samenspel verplaatste de kustlijn zich langs de gehele Hollandse kust naar het oosten. De zeespiegelstijging leidde in de eerste plaats vooral tot een stijging van het grondwater. Het zeer flauw hellende landschap van het huidige Nederland en de Noordzee, werd vanwege de mee omhoogkomende grondwaterstand en de afnemende drainagecapaciteit in eerste instantie toegedekt met uitgestrekte moerassen waarin zich een (bos)veenpakket vormde, het zogenaamde Basisveen. Het ontstaan van dit veenpakket hangt samen met de geleidelijke afname van zowel de zeespiegelstijging als de daling van de bodem¹.

In deze periode liep de Overijsselse Vecht door Noord-Holland naar het westen toe. Deze rivier creëerde hier een landschap, zoals we dat nu nog uit het rivierengebied in Midden-Nederland kennen met terrassen, restgeulen en rivierduinen, met andere woorden een landschap met veel hoogteverschillen, zandige afzettingen en voldoende water in de omgeving. Een dergelijk landschap was aantrekkelijk voor mensen om zich er te vestigen.

Rond 8000 jaar geleden bereikte de stijgende zeespiegel van de Noordzee ongeveer de huidige kustlijn van Nederland. Dit gebeurde het eerst ter hoogte van Alkmaar, waar het vroegere dal van de Overijsselse Vecht in de Pleistocene ondergrond ligt. Het bodemoppervlak lag in die tijd bij Alkmaar op ongeveer 25 meter onder NAP. In het dal van de Overijsselse Vecht ontstond een uitgestrekt waddegebied dat wordt aangeduid als het Hollandse getijdenbekken.

Voor 7000 jaar voor heden steeg de grondwaterspiegel zo snel dat de veenmoerassen verdrongen en er meren ontstonden. In het zoete water werd klei afgezet en in de ondiepere delen bleef zich veen vormen. De toenemende invloed van de zee leidde tot een steeds brakker milieu. Enerzijds zette de zee grote hoeveelheden zand en klei af in het getijdenbekken. Anderzijds ontwikkelden zich ook west-oost lopende geulen die de zee toegang gaven tot het gebied. De stromingen in die geulen waren zo sterk dat de hoofdgeul zich diep in de ondergrond schuurde, waarbij zelfs de top van de afzettingen uit de ijstijden werd geërodeerd. De loop van de geulen veranderde steeds, waardoor eerder afgezet materiaal weer werd opgeruimd of afgedekt.

¹ Het samenspel van zeespiegelstijging en bodemdaling wordt relatieve zeespiegelstijging genoemd. De geleidelijke afname van de relatieve zeespiegelstijging betekende dat er tijd was voor moerassen om te ontstaan voordat deze door het water werden overspoeld.

Ondertussen werden onder invloed van zeestromingen en golfwerking aan de westzijde van dit waddengebied van geulen, meren en zand- en slikplaten, strandwallen gevormd. Door de snelle stijging van de zeespiegel werden deze echter steeds opgeruimd en overspoeld.

Ongeveer 5000 jaar geleden nam de stijging van de zeespiegel sterk af. De afsmelting van de landijskappen was tot een (voorlopig) einde gekomen en alleen de bodemdaling droeg nog bij aan de relatieve zeespiegelstijging. Vanaf dat moment kon de sedimentatie gelijke tred houden met de stijging van de zeespiegel. De strandwallen die vanaf dit moment ontstonden sloten het Hollandse getijdenbekken af van de zee zodat een lagune ontstond waarin zand en klei werden afgezet en veen groeide. Een aantal zeegaten tussen de strandwallen gaf de zee toegang tot deze lagune, zoals het Zeegat van Bergen dat in de riviermonding van de Overijsselse Vecht was ontstaan. Het verhang van de Overijsselse Vecht (en de IJssel die hier ook uitmondde) en de afvoer van de rivieren waren zo gering dat de zee via het Zeegat van Bergen diep het achterland kon binnendringen. Achter het Zeegat van Bergen liep een bijna 100 kilometer lange getijdengeul tot aan de omgeving van Schokland. De zee zette zand en klei af in het gebied, maar er was onvoldoende sediment om het gehele getijdengebied te vullen, zodat aan de oostzijde een meer ontstond.

De afname van de stijging van de zeespiegel leidde tot een zeewaartse verplaatsing van de kustlijn in het centrale deel van Noord-Holland. De Noord-Hollandse kustlijn verplaatste zich vanaf die tijd steeds verder naar het westen (een aanwaskust), waardoor een brede zone met strandwallen ontstond, die door het noordwaartse kusttransport van zand onderling verbonden werden. Hierdoor ontstond een vrijwel gesloten kust. De oudste nog aanwezige strandwallen liggen het meest landinwaarts.

Terwijl zich vanaf zo'n 4000 jaar geleden in het gehele kustgebied veen vormde, bleef het gebied achter het Zeegat van Bergen – het huidige West-Friesland – sterk onder invloed van de zee staan. De landschappen van dit estuarium welke onder directe invloed van eb- en vloedwerking zijn ontstaan, worden getijdenlandschappen genoemd. De uiterlijke kenmerken (morfologie) van dit landschap zijn vooral bepaald door de getijdeninvloed. In het getijdenlandschap zijn op basis van hun ligging ten opzichte van het gemiddeld laag en hoog water (GLW en GHW) drie deelgebieden te onderscheiden:

1. De grote getijdengeulen en lagunes die permanent onder water staan (subgetijdengebied).
2. De gebieden tussen GLW en GHW behoren tot het waddemilieu dat bestaat uit platen en slikken (intertijdengebied).
3. De delen van het estuarium boven GHW en beneden stormvloedniveau behoren tot de kwelders waarbij krekens, oeverwallen, kommen en laagvenen voorkomen (supragetijdengebied).

Aan de westzijde van West-Friesland – onder andere in het gebied van de huidige gemeenten Schagen en Harenkarspel – bestond achter het zeegat van Bergen een meer (subgetijdengebied). Het krekensysteem van midden- en oost West-Friesland (inter- en supragetijdengebied) werd door de zeestroom die door dit meer stroomde gevoed. Vanuit de zeegaten werd zand en klei tweemaal per etmaal met de vloedstroom aangevoerd en vervolgens in en langs de geulen afgezet. Als het water van een kreek (aftakking van de hoofdgeul) als gevolg van getij buiten de oevers trad dan werden ook daar zand- en kleideeltjes afgezet. De relatief zware en grote zanddeeltjes bezonken als eerste en werden afgezet in de bedding en aan de oevers van de krekens. Tijdens de afname van de stroomsnelheid in de uitgestrekte achterliggende kommen werd het water rustiger en bezonken steeds fijnere kleideeltjes. Door deze sortering van de afzettingsdeeltjes in klinkgevoelige kleien en nauwelijks inklinkende zanden liggen de kommen daarom lager dan de kreekoevers, waardoor zogenaamde oeverwallen ontstonden. Als gevolg van dichtslibbing verlandden de kreekbeddingen op den duur. Doordat de zandige oeverwallen en geulvullingen minder inklinken dan de kleiige komgebieden, kwamen zij naarmate de tijd verstreek tezamen als kreekruigen steeds hoger in het landschap te liggen.

Het getijdengebied handhaafde zich hier nog lange tijd. De kreken slibden echter ook langzamerhand dicht. Het meest oostelijke deel van dit gebied, het huidige IJsselmeergebied, ontving onvoldoende sediment. Hierdoor kon het niet helemaal dichtslibben en bleef een plassengebied achter, waarin op de ondiepe delen veenvorming plaatsvond. Het overige deel van het getijdengebied slibde echter verder dicht, tot het zeegat zich ongeveer 3200 jaar geleden aan de kust sloot. De verzanding van het zeegat leidde tot een stagnering van de waterafvoer in West-Friesland. Als gevolg hiervan steeg de grondwaterspiegel en werd het gebied niet alleen te nat voor bewoning, maar vormde zich ook hier veen.

Het meer aan de westzijde van West-Friesland bleef lange tijd bestaan, ook tijdens het dichtslibben van de kreken aan de oostzijde van West-Friesland. Aan de randen van het meer werden zand en klei afgezet. Zo slibde ook het meer langzamerhand dicht. Rond 3600 voor heden was van het meer nog een brede geul over. Zeshonderd jaar later was ook deze geul dichtgeslibd.

Aan de oostzijde van Schagen is de meest westelijke uitloper van het krekensysteem van West-Friesland in de ondergrond aanwezig. De afzettingen in de hoofdgeul vonden hier pas vanaf ongeveer 4000 jaar geleden plaats, toen het meer begon dicht te slibben. Aan de westzijde bleef het meer langer bestaan. Met de dichtslibbing van de rest van het Zeegat van Bergen slibde ook het meer dicht. Er ontstond een intergetijdengebied, waarin wadplaten werden afgezet, die nu nog als verhogingen (microreliëf) in het landschap aanwezig zijn. De sluiting van het Zeegat van Bergen leidde tot een verzoeting van het milieu door de blijvende aanvoer van zoet water via de rivieren vanuit zuid- en oost-Nederland. In dit verzoetende milieu kon zich veen vormen.

In een drassig milieu en onder de waterspiegel gaat de ophoping van het dode plantenmateriaal sneller dan de afbraak daarvan, waardoor veen wordt gevormd. Laagveen is gevormd in een (relatief) voedselrijk milieu en wordt daarom eutroof genoemd. Als het eutrofe veen tijdens de vorming boven het grondwaterniveau uitkomt dan wordt het weer afgebroken. Boven op zulk laagveen kunnen plantengemeenschappen die voedselrijkdom mijden hun kans grijpen en kan het hoogveen worden gevormd. Het hoogveen is grotendeels opgebouwd uit planten die voor hun groei afhankelijk zijn van regenwater, waardoor – onder doorgaande groei – hoge veenkoepels in het landschap kunnen ontstaan. Het milieu waarin hoogveen ontstaat, is extreem voedselarm en wordt daarom oligotroof veen genoemd. Mogelijk vormde zich in West-Friesland plaatselijk hoogveen bovenop het laagveen. De veenmoerassen werden doorsneden door veenrivieren.

De afzettingen in West-Friesland werden voorheen aangeduid als “Afzettingen van Calais” en “Afzettingen van Duinkerke” en als “Hauwert Complex”. Deze mariene zand- en kleilagen worden nu ingedeeld onder de Laagpakketten van Wormer en Walcheren, die onderdeel zijn van de Formatie van Naaldwijk. Het Laagpakket van Wormer is de oudste. Deze is tot ongeveer 1800 voor Christus afgezet. Soms zijn de klei- en zandlagen van de Formatie van Naaldwijk afgewisseld met lagen Hollandveen, die tot de Formatie van Nieuwkoop worden gerekend. Het is niet duidelijk in hoeverre deze veenlagen in de bodem van Schagen terug te vinden zijn. Op de klei- en zandafzettingen groeide veen. In de Midden Bronstijd (1800 – 1100 voor Christus) was het grootste deel van Noord-Holland bedekt met veen. Rond Schagen is het gebied mogelijk niet geheel met veen overdekt geweest.

In het veen vormden zich kleinere meertjes. Mogelijk zijn deze ontstaan uit de uitblazing van riviertjes, maar mogelijk waren deze meren ook van nature in het veen aanwezig. Vooral in de gemeente Harenkarspel zijn diverse meertjes in de loop der tijd drooggelegd². Aan de noordoostzijde van de meertjes zijn door opwaaiing en golfslag plaatselijk

² Welke meren al bij het ontstaan van het veen aanwezig waren en welke het gevolg zijn van menselijk ingrijpen of erosie door golfslag is op dit moment niet duidelijk.

meerwallen ontstaan. Deze zandige hoogten zijn nog altijd in het landschap terug te vinden. Het gehucht Tolke is op een meerwal ontstaan. De meerwal is hier gebruikt als basis voor een terpachtig lichaam.

Bij Petten ontstond (waarschijnlijk) gedurende de vroege middeleeuwen opnieuw een zeegat in de kust, het Zeegat Zijpe.³ Via dit zeegat kreeg de zee invloed in het westelijke gebied van West-Friesland. Het zeegat voerde via de Rekere, een al eerder bestaande rivier water naar het noorden en naar het zuiden. In de 13^e eeuw werd de West-Friese Omringdijk een feit (zie hieronder in de beschrijving). Deze ringdijk beschermde de bewoners van West-Friesland tegen de zee, die het gebied aan drie kanten omringde. Het Zeegat Zijpe bedreigde het gebied aan de westzijde. De Polder Burghorn moest al vroeg aan de zee worden opgegeven, waarna de polder in de 15^e eeuw weer aan het gebied werd toegevoegd. Ten zuidoosten van de polder zijn de gevolgen van de zeeinvloed in deze periode nog waarneembaar. Hier zijn in de bodem nog vlakten van doorbraakafzettingen en zee-erosiegeulen aanwezig.

Eerste bewoning

Neolithicum

In Schagen zijn uit de periode voorafgaand aan de bronstijd tot op heden geen archeologische sporen bekend. Elders in het noorden van Noord-Holland is dit wel het geval. De oudste bewoning is aangetroffen op Texel en bestaat uit een laat-paleolithische nederzetting van de zogenoemde Hamburger-cultuur. Op het vasteland van noordelijk Noord-Holland is pas sprake van bewoning gedurende het laat-neolithicum. De restanten hiervan zijn gevonden op de oeverwallen langs de kreken, op geulruggen en op een zandige rug bij Zandwerven. De bewoning van Zandwerven dateert van circa 3500 v.Chr. en is verwant aan de Vlaardingencultuur. Enkele eeuwen later ontstaan op verschillende plaatsen nederzettingen van de Standvoetbekercultuur, waaronder wederom Zandwerven, maar ook Aartswoud, Kolhorn en Keinsmerbrug. De Standvoetbekercultuur wordt opgevolgd door de Klokbekercultuur. Hiervan zijn onder andere resten in Oostwoud teruggevonden.

Regioplein afgraving in 2006: Skelet van een hoornloos rund uit de tweede eeuw n Chr. (foto Frans Diederik)

³ De datering van dit zeegat is tot op heden omstreden.

Bronstijd

Volgend op het Neolithicum was sprake van een fase waarbij de zee ver het land in reikte. Aansluitend trad onvoldoende verlanding op waardoor West-Friesland vermoedelijk nauwelijks bewoonbaar was. Dit beeld wordt bevestigd door de vondstverspreiding; deze suggereert gedurende de vroege bronstijd een geringe bevolkingsdichtheid. Mogelijk is echter ook dat de nederzettingen uit deze periode zijn geërodeerd of door zeeafzettingen bedekt zijn geraakt. Onlangs zijn in Schagen bewoningssporen aangetroffen uit de vroege bronstijd.

Gedurende de midden-bronstijd verbeterden in midden- en oost West-Friesland de bewoningsmogelijkheden aanzienlijk. Het zeegat van Bergen en het daarmee verbonden meer waren inmiddels dichtgeslibd waardoor het gebied gevrijwaard bleef van invloeden van de zee. Zodoende kon het voormalige kweldergebied zich ontwikkelen tot een gebied dat aantrekkelijk was voor bewoning. De eerste kolonisten arriveerden rond 1350 v.Chr. De bevolking nam vervolgens in korte tijd sterk toe. Het zeegat werd omstreeks 1200 v.Chr. afgesloten door duinen waardoor het gebied betrekkelijk rustig was. Uit het midden en de late bronstijd zijn bewoningssporen met name aangetroffen op de hoger gelegen delen langs de kust en in oostelijk West-Friesland. Ter hoogte van Schagen was bewoning nog onmogelijk omdat hier nog het eerder genoemde meer aanwezig was. Rond 1600 v.Chr. was van dit meer nog een brede geul over, circa 1000 v.Chr. was ook deze dichtgeslibd.

IJzertijd

Aan het begin van de ijzertijd, rond 800 v.Chr., lijkt West-Friesland nagenoeg onbewoond. Bewoningssporen uit deze periode zijn schaars. Pas rond 400 v.Chr. neemt het aantal bewoners in het veengebied achter de kust weer toe. Ook in Schagen zijn uit de ijzertijd archeologische sporen bekend. De geulrug tussen Schagen en Medemblik stak vermoedelijk boven het landschap uit en vormde daarom een aantrekkelijke vestigingsplaats. De plaatselijke bevolking beoefende een gemengd boerenbedrijf waarin landbouw en veeteelt de belangrijkste onderdelen van de bestaans economie vormden. De geulrug vormde een gunstig gebied voor de akkerbouw. De omliggende veengebieden werden waarschijnlijk benut als weidegrond.

Inheemse pot met typisch Zuidhollandse vingertopversiering uit de derde eeuw v. Chr.; gevonden bij de afgraving in Hoep Zuid in 1992, samen met een andere pot in een kuil, door AWS (foto Frans Diederik)

Romeinse tijd

Kort voor de Romeinse tijd raakte het veengebied door de toenemende vernatting (wederom) verlaten. Dit veranderde aan het einde van de eerste eeuw. Het achterliggende veengebied werd door de verbeterende ontwatering opnieuw aantrekkelijk. De bevolking (vermoedelijk afkomstig uit het kustgebied) nam hier dan ook gedurende de tweede eeuw sterk toe en bereikte aan het begin van de derde eeuw zelfs een hoogtepunt. Men vestigde zich niet al te ver van het water; de veenriviertjes boden de mogelijkheid zich gemakkelijk door het veengebied te verplaatsen. Verder moest de plek geschikt zijn om akkerbouw te bedrijven en vee te houden. Ook de mogelijkheid om gemakkelijk aan drinkwater te komen was een voorwaarde.

Muntschat, romeinse munten gevonden Witte Paal – 270 n.Chr. (foto: Frans Diederik)

In Schagen en omgeving zijn uit de Romeinse tijd verschillende nederzettingen gelokaliseerd. Het gebied lijkt dicht bewoond. Men beoefende nog steeds een gemengd boerenbedrijf en woonde in de bekende woonstalhuizen. Aan het einde van de derde eeuw raakte het westen van Nederland ten noorden van de Rijn door de toenemende wateroverlast zo goed als ontvolkt. De veengroei ging door en bedekte de bewoningssporen. Pas enkele eeuwen later zou het gebied opnieuw worden bewoond.

Net als in de middeleeuwen vonden ook in de Romeinse tijd al ophogingsactiviteiten plaats. Dit was noodzakelijk omdat door de activiteiten in en rondom de woonhuizen het veen werd samengeperst. Bovendien vond oxidatie plaats waardoor de nederzetting ten opzichte van het omringende landschap uiteindelijk lager kwam te liggen. Men kreeg hierdoor last van water en hoogde de woonplaats op. In de middeleeuwen was het veen al goeddeels verdwenen en bleven de nederzettingen uit de Romeinse tijd relatief hoog liggen. In Schagen is op enkele plaatsen aangetoond dat op een nederzetting uit de Romeinse tijd een middeleeuwse woonplaats is ontstaan. De terp Hemkewerf is hier een voorbeeld van.

Ontwikkelingsgeschiedenis vanaf de vroege middeleeuwen

Ontginning van het veen

In de vroege middeleeuwen woonden er mensen in het kustgebied. De bevolkingsdichtheid was echter laag. Naarmate de bevolkingsdruk in deze gebieden toenam, gingen mensen op zoek naar nieuwe gronden om gewassen te verbouwen en vee te houden. Zij vestigden zich in het veen. In Schagen trokken de ontginners vermoedelijk reeds in de 8^e eeuw het veen in. De klimaatomstandigheden waren ook goed voor het ontginnen van het veen, namelijk een wat warmere, drogere periode.

In eerste instantie werd het gebied vanuit veenstroompjes en riviertjes ontgonnen, waarbij men parallelle sloten op een regelmatige afstand van elkaar groef vrijwel haaks op het bestaande water. Deze veenstroompjes en riviertjes dienden dan als ontginningsbasis. Het water uit het natte veen werd door deze sloten afgevoerd, zodat het droger werd en bruikbaar voor akkerbouw en veeteelt. De ontginning was een grote onderneming en moest gezamenlijk aangepakt worden.

Door de ontwatering van het veen klonk dit echter in en oxideerde het, waardoor het maaiveld daalde en het grondwaterpeil in het perceel weer hoger kwam te liggen. Dit maakte de akkerbouw, waarvoor het perceel gebruikt werd, onmogelijk. In eerste instantie loste men dit op door de sloten dieper uit te graven, maar na verloop van tijd was het niet meer mogelijk op deze wijze het overtollige water te lozen. Men verlengde het perceel dan in het onontgonnen veen in het verlengde van het perceel, waardoor uiteindelijk langgerekte stroken grond ontstonden. Het nieuwe deel werd als akker gebruikt, terwijl de oude akker gebruikt werd als weiland.

In de Schager- en Niodorperkoggen trad in de loop van de ontginning steeds meer wateroverlast op, vooral in de loop van de late middeleeuwen (1050 – 1500). Het verdwijnen van de veenlagen maakte de oude onregelmatigheden in het landschap, zoals de kreekruggen en wadplaten, weer zichtbaar. Als reactie hierop en op de wateroverlast hebben de boeren het landschap opnieuw ingericht met onregelmatige stroken- en blokverkavelingen. De wateroverlast was voornamelijk in de 12^e en 13^e eeuw groot. In deze tijd kwam ook de West-Friese Omringdijk tot stand en al vrij snel daarna moest de huidige Burghornpolder aan het water worden prijsgegeven.

In 1457 werd de Polder Burghorn aangedijkt. Deze polder heeft een strookvormige verkaveling, die ook op de Kadastrale Minuutplan van 1819 te herkennen is. De verkaveling is sindsdien slechts in beperkte mate gewijzigd.

In de 20^e eeuw werd het grondgebied van Schagen herverkaveld in de grote ruilverkavelingsgolf die over Nederland rolde. Rond Schagen leidde de ruilverkaveling vooral tot een vergroting van de kavels, waarbij het algemene beeld van het verkavelingspatroon grotendeels zichtbaar bleef. De grootste wijzigingen in het verkavelingspatroon vonden plaats aan de noordzijde van de gemeente in de polder Neskaag.

Wonen

Het grondgebied van de huidige gemeente Schagen is vanaf de vroege middeleeuwen permanent bewoond. De eerste bewoners vestigden zich langs de ontginningsas, op de kop van de kavels die zij in gebruik namen. Met het verlengen van de kavels in de veengebieden werden soms de dorpen ook verplaatst, veelal in dezelfde lijn, waardoor parallel aan de plaats van het oude dorp het nieuwe dorp ontstond. De grote wateroverlast die in het gebied heerste, maakte dat de bewoners van het gebied naar oplossingen zochten om droog te wonen. Met het zichtbaar worden van het oude landschap met de kreekrug aan de oostzijde van het huidige Schagen, vestigden mensen zich op deze rug. De wateroverlast was echter zo groot, dat men zelfs op deze rug terpen opwierp.

Terpen

Rond de stad Schagen is een groot aantal terpen bewoond en een aantal kleine gehuchten, zoals de Keinse, Lutjewal, Tjallewal en Avendorp, die (veelal) ook op terpen zijn ontstaan. Vergeleken met de bekende terpen van Friesland zijn de terpen van Schagen relatief klein. Doorgaans bieden zij enkel ruimte aan één of enkele boerderijen. De terpen in Friesland zijn aanzienlijk groter en ook hoger. Vermoedelijk omdat zij ouder zijn en daardoor langer in gebruik zijn geweest. De terpen in Schagen werden aangelegd in de late middeleeuwen, vanwege de wateroverlast die in dit gebied groot was. Deze wateroverlast werd niet alleen veroorzaakt door de maaiveldvaling als gevolg van de ontginningen, maar ook door het zeewater, dat via het Zeegat Zijpe, ten westen van het gebied tussen de strandwallen door naar het achterland stroomde.

Doorgaans liggen de terpen langs een water of langs een dijk. Het is niet altijd duidelijk of een terp tegen een dijk is opgeworpen of dat de dijk pas naderhand is aangelegd. Beide situaties doen zich voor. Wel lijkt het er op dat de grote, meer ronde terpen tot de oudste groep behoren. Duidelijk zichtbaar is het wanneer de dijk dan met een bocht langs de terp loopt.

In Schagen zijn vele terpen in het landschap zichtbaar. Ook het gehucht Tolke is als ophoging waarneembaar. De geomorfologische kaart geeft aan dat de terpen vooral op die plekken in het landschap liggen, die door de natuurlijke ontwikkelingen ook al hoger in het landschap lagen. Het ligt dan ook voor de hand dat de mensen reeds op deze plaatsen woonden en die plaatsen in de loop van de tijd hebben opgehoogd vanwege de wateroverlast. De hoogste terp in Schagen is de terp Avendorp, deze is zo'n 3 meter hoog. Niet alle terpen zijn nog zichtbaar in het landschap. Bekend is dat in het verleden dikwijls terpen werden afgegraven om zodoende de grond te gebruiken voor activiteiten elders. Van de terp Avendorp bijvoorbeeld is bekend dat deze in 1827 gedeeltelijk is afgegraven om de begraafplaats te Schagen op te hogen.

Terp Hemkewerf (foto Frans Diederik)

Keinse

Keinse is een oude nederzetting, die vermoedelijk als Kinloson in de geschriften voorkomt. Het behoorde naar we aannemen tot een groter gebied, dat in de 12^e en 13^e eeuw grotendeels in zee is verdwenen. Het gehucht ligt op een uitstekende punt in de West-Friese Omringdijk. Keinse is vermoedelijk in die periode aan de rechtseenheid van Schagen (banne) toegevoegd.

Schagen

Net als de gehuchten er omheen is Schagen gebouwd op terpen. Het bestond in de late middeleeuwen uit zeven buurschappen. De precieze plaats van deze buurschappen is (nog) niet achterhaald en onduidelijk is of de kerk centraal ten opzichte van deze buurschappen gelegen was. De indeling in buurschappen uit de 17^e eeuw geeft

Beleidsnota Cultuurhistorie Gemeente Schagen

weinig houvast voor het bepalen van de plaats van de zeven buurschappen waaruit Schagen is ontstaan, omdat de bevolking in die tijd uit de polders naar de dijken en terpen was getrokken (Hemkewerven, Grotewallen, Dorpen, Lutjewallen, Wijverwerper, Loetemer en Nesmer). De stad ligt tussen een stelsel van rivieren waardoor het enkele kenmerken mist die bij andere veendorpen wel voorkomen, zoals een langgerekte lintbebouwing.

Schagen wordt reeds in schriftelijke bronnen met betrekking tot de bezittingen van de abdij van Egmond voor 989 genoemd als Scagha. In 1415 kreeg Schagen stadsrechten.

De bedijking van de Zijpe (1597) en de Wieringerwaard (1612) maakten dat Schagen meer een centrumfunctie kreeg voor het omliggende gebied. Voor die tijd lag de stad op een uithoek van het gebied en was het aan twee zijden omringd met water. De 19^e-eeuwse bedijkingen van Anna Pauwlona en Koegras versterkten de centrumfunctie van Schagen.

In de 20^e eeuw is Schagen met verschillende nieuwbouwwijken uitgebreid. De meeste uitbreidingen zijn gelegen tussen de provinciale wegen N241 en N245. Ten westen van de N245 is echter ook veel nieuw gebouwd. De nieuwbouwwijken hebben een eigen structuur meegekregen, die niet samenhangt met de voor de bouw bestaande landschapsstructuren.

Slot

In de 14^e eeuw wordt in schriftelijke bronnen al geschreven over een huis te Schagen. In 1409 komt een vermelding voor van een hofstede in Schagen, bij het marktveld. De twee ronde hoektorens en het omgrachte terrein waren tot 2001 de enige resten van het slot dat vermoedelijk in 1394 werd gesticht door een bastaardzoon van Albrecht van Beieren. Het slot werd in 1827 afgebroken, waarbij een deel van de fundamenten van het oude slot in de ondergrond bewaard zijn gebleven,. De beide torens zijn bij de reconstructie bewaard gebleven. Het nieuwe gedeelte van het slot, dat in 2001 is gebouwd, wordt gebruikt voor vergaderingen, huwelijksvoltrekkingen en culturele activiteiten. Dit is niet gebouwd op de fundamenten van het oude slot.

Kerk

Mogelijk hebben de Benedictijnen van de abdij van Egmond al in de tiende eeuw een kapelletje in Schagen gesticht. Uit archeologisch onderzoek is bekend dat Schagen al in de 12^e eeuw een kerk bezat. Rond 1430 werd deze kerk herbouwd. Deze kerk is in 1895 door een brand verloren gegaan en nog in datzelfde jaar vervangen door de huidige kerk op de Markt.

Voor alle duidelijkheid: de RK Christoforuskerk is een laat-negentiende eeuwse kerk en valt daardoor buiten een archeologisch of cultuurhistorisch kader.

Wateroverlast en dijken

Tijdens de ontginning van het veen werden rond de verschillende ontginningsblokken kades aangelegd. Deze boden bescherming tegen wateroverlast uit het omliggende veengebied, waarin veel water aanwezig was. Vanwege de daling van het maaiveld werden de belangrijke kades steeds weer opgehoogd. Om veel van de polders in de Schagerkogge ontstonden zo lokale ringdijken. In de Schagerkogge zijn veel lokale dijkjes terug te vinden.

De maaiveld daling leidde er ook toe dat van het zeewater steeds meer dreiging uitging. De aarden kades hadden aan de zeezijde een voorland, waardoor de zee niet direct op de dijk stond. De West-Friese Omringdijk ontstond uit de samenvoeging van vele lokale oudere dijkjes. Halverwege de 13^e eeuw was de ringdijk geheel gevormd.

Dat West-Friesland geheel door een dijk omringd was, betekende niet dat de wateroverlast ten einde was. De eerste dijk zal een eenvoudige, lage dijk geweest zijn. Er zijn uit de Middeleeuwen ook veel verhalen en geschriften bekend van overstromingen. Aan de westelijke zijde had het zeewater een belangrijke invloed op de dijk. Via het Zeegat Zijpe stroomde het zeewater tussen de strandwallen door tot aan de West-Friese Omringdijk. Het bochtige verloop en de wielen in de dijk duiden ook op dijkdoorbraken. De dijk is ter plaatse van het wiel verdwenen en veelal is de

bodem tot (relatief) grote diepte weggeslagen. Hierdoor was het niet mogelijk de dijk weer op dezelfde plaats aan te leggen. Daarom legde men de dijk met een kronkel rond de wiel, waarbij de achtergebleven waterplas binnen- of buitendijks werd gelegd, afhankelijk van de beste plaats om de dijk aan te leggen. Het gevolg van meerdere dijkdoorbraken is dan ook een kronkelig verloop van de dijk.

Dijken en terpen rond en in Schagen, 1100 - 1250 N.CHR. (tekening Frans Diederik)

De Polder Burghorn is in 1457 aangedijkt. De polder was op dat moment al opgeslibd tot een hoogte, waarbij het een groot deel van de tijd droog lag. De West-Friese Omringdijk werd door de indijking van deze polder aanzienlijk verkort. Eerder vormden de Oude Dijk en de Valkkogerdijk samen een onderdeel van de West-Friese Omringdijk. In de polder kwam slechts weinig bebouwing voor. De kaart van 1680 toont slechts één woning tegen de Valkkogerdijk.

Vanaf de 15e eeuw werd de windmolen ingezet in de waterhuishouding. In verschillende polders is op de kaart van 1850 een watermolen zichtbaar. Ook de Polder Burghorn had in die tijd een molen. Het aantal molens is echter beperkt. Nu zijn geen molens meer in Schagen aanwezig.

Verkeer

De wegen in dit natte gebied lagen voornamelijk op de dijken. Tevens werden watergangen veel gebruikt voor het verkeer. Lange tijd was het verkeer over water zelfs belangrijker dan het verkeer over de weg. In de 19^e eeuw voldeden de waterwegen niet meer aan de eisen van die tijd. Voor West-Friesland werd een kanalenplan gemaakt, waarbij niet alleen de waterverbindingen binnen West-Friesland werden aangepakt, maar ook verbindingen met de omliggende gebieden werden gemaakt. Eerder waren dergelijke verbindingen zeer beperkt, met name vanwege de beheersbaarheid van de boezemgebieden. Door verbindingen te maken met de omliggende gebieden, kwamen

Beleidsnota Cultuurhistorie Gemeente Schagen

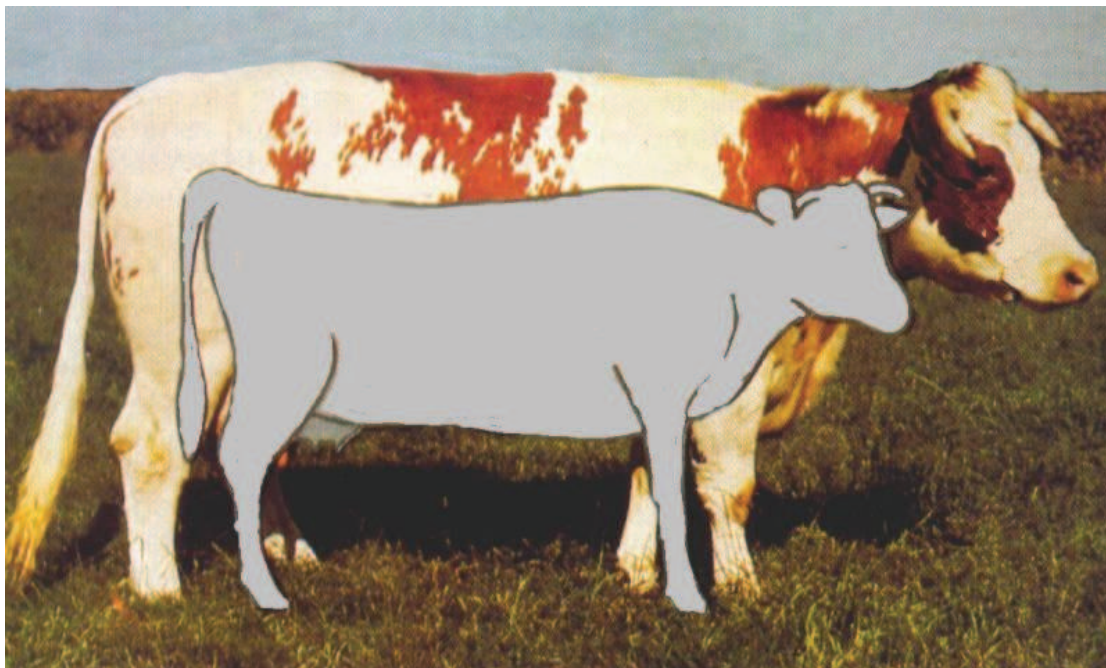
verschillende boezems in open verbinding met elkaar te staan. Uiteindelijk rees er in het begin van de 20^e eeuw steeds meer weerstand tegen het kanalenplan. Het kanaal Stolpen-Schagen-Kolhorn was toen al gerealiseerd.

Het wegennet dat voor de 20^e eeuw nog nauwelijks ontwikkeld was, is na de Tweede Wereldoorlog sterk uitgebreid en verbeterd. Hierbij werd over het algemeen maar beperkt rekening gehouden met de bestaande landschapsstructuren.

In 1865 werd het spoor tussen Alkmaar en Den Helder geopend dat ook een station in Schagen heeft. Behalve personen werden ook goederen over dit spoor vervoerd. In 1899 werd aansluitend op de spoorverbinding ook een tramverbinding aangelegd tussen Alkmaar en Schagen, waarvan nog resten als verhogingen in het landschap of als slotenpatronen zichtbaar zijn. In 1912 volgde nog een tramverbinding tussen Schagen en Ewijcksluis. Het tracé van deze tramlijn is in 2000 als voetpad in gebruik genomen. Na het eerste kwart van de 20e eeuw nam het belang van de tramtracés af en werden de lijnen stuk voor stuk opgeheven.

*Friese 'streebandpot' uit de derde eeuw v. Chr.
Opgegraven in Hoep Zuid in 1992, samen met ander materiaal, door AWS (foto Frans Diederik)*

Koe in onze tijd vergeleken met een koetje van vóór de Middeleeuwen (afbeelding uit Verleden Land)